

Enciklopedija kao socijalna utopija

Slaven Ravlić

Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu
Leksikografski zavod Miroslav Krleža

SAŽETAK: U ovom se radu razmatra enciklopedija kao socijalna utopija analizom nekoliko velikih enciklopedijskih projekata koji su značajno utjecali na povijest svjetske i hrvatske enciklopedistike. Prvo se analizira francuska *Enciklopedija* kao enciklopedija koja je označila veliku enciklopedijsku revoluciju XVIII. stoljeća, ali i djelo koje je bilo realna socijalna utopija, program društvene promjene zasnovan na ideji urazumljenog društva osobne slobode i političke jednakosti ljudi, te je kao takva bila glavni izvor radikalne demokratske misli koja je u drugoj polovici XVIII. stoljeća proizvela »revoluciju duha«, jednu od najvećih promjena u ukupnoj povijesti čovječanstva, koja nije bila samo filozofska revolucija, već i ekonomska, tehnološka, politička i upravna, ali i moralna, pravna, obrazovna i estetska revolucija. Potom se analiziraju dvije enciklopedističke socijalne utopije XX. stoljeća: projekt stalne svjetske enciklopedije H. G. Wellsa te *Enciklopedija Jugoslavije* Miroslava Krleže, koja je shvaćena kao instrument radikalne društvene promjene, stvaranja nove socijalističke svijesti i kulture. Na kraju se razmatra utopijski karakter *Wikipedije* kao velike enciklopedije našeg doba.

Ključne riječi: *enciklopedija, socijalna utopija, društvena promjena*

Kakve veze imaju enciklopedije, koje se obično opisuje kao nešto objektivno i pozitivistički suhoparno, sa zamišlju o idealnom društvu kojim se želi zamijeniti postojeće, ili s idealnom zajednicom u kojoj su ostvarene sreća i blagostanje, kako se enciklopedistički sažeto definira utopija? Zar te intelektualne tvorbe nisu u suprotnosti? Zar enciklopediju ne držimo nečim što je daleko od utopijskog, što je bliže onoj Hegelovoj Minervinoj sovi koja započinje svoj let u suton kad je sve zbivanje završeno? No i Otto Neurath, glavni organizator i urednik neopozitivističke *Međunarodne enciklopedije ujedinjene znanosti* (1937–38), znao je da enciklopedije nisu tek knjige između drugih knjiga, pa je opisivao svoju enciklopediju kao »jedno živo biće, a ne fantoma, ne mauzolej ili herbarij, već jednu živu intelektualnu silu« (Neurath, 1938: 26). Enciklopedije ne samo da reflektiraju kulturno i znanstveno stanje, one ga revolucioniraju. Imaju važnu ulogu u kodifikaciji znanja, teže prema konačnoj inventuri stvari u znanome svijetu, drže elemente spoznatoga svijeta na okupu svojim konceptualnim sustavom povezivanja. No neke enciklopedije su se pojavljivale u presudnim vremenima povijesti kao markeri, tranzicijske točke iz jednog socijalnog sustava u

drugi, kao svojevrsne, da se poslužimo izrazom Erika Olina Wrighta, »realne utopije«, ideali koje su ukorijenjeni u stvarnosti po svojoj poželjnosti, životnosti i socijalnoj ostvarivosti (Wright, 2010).

Doista velike enciklopedije u povijesti svjetske i hrvatske enciklopedistike bile su istodobno socijalne utopije ili su imale neke elemente takvih utopija. Ovaj se rad zasniva na razmatranju triju takvih enciklopedija, koje su imale važno mjesto u povijesti svjetske i hrvatske enciklopedistike, a igrom slučaja njihove velike ili male godišnjice padaju u 2011. godinu – francuska *Enciklopedija*, *Enciklopedija Jugoslavije* i *Wikipedija*¹. Njima smo pridružili kratak osvrt na projekt koji ima i enciklopedijski i utopijski značaj – Wellsovu ideju stalne svjetske enciklopedije.

1.

Pojava francuske *Enciklopedije* (*Encyclopédie ou Dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers, par une société de gens de lettres*), označava potpunu enciklopedijsku revoluciju. Ta je enciklopedija, prvo, uspostavila čvrst sustav za organizaciju ukupnog ljudskog znanja koji istodobno omogućuje razumijevanje njegove cjelovitosti i povezanosti, ali i jednostavan dostup do svakog segmenta i dijela, a koji se temeljio na posebnoj »epistemološkoj strategiji *Enciklopedije*« koju su razradili Diderot i D'Alembert (više o tome u: Darnton, 1984: 191–213); drugo, donijela je posebnu metodu koja je ujedinila sustavan dokumentarno-faktografski prikaz i filozofsku kritiku; treće, uspostavila je obrazac modernog enciklopedijskog suradničkog (kolaborativnog) rada koji je uključio mnogobrojne suradnike (oko 135 suradnika), od priznatih vrhunskih umova do manje poznatih suradnika, s njihovim manjim ili većim doprinosima;² te, četvrto, donijela je niz enciklopedističkih inovacija i poboljša-

¹ Znanstveni skup o Europi i enciklopediji imao je, prema pozivnom pismu, dva neposredna povoda: šezdeset godina Leksikografskoga zavoda i trideset godina od smrti Miroslava Krležu, koji je bio osnivač i direktor Zavoda te pokretač i glavni urednik *Enciklopedije Jugoslavije*, koja je bila dovršena prije četrdeset godina (8 sv., 1955–71) i zbog izdavanja koje je Zavod bio osnovan. Kao povod raspravi o Europi i enciklopediji mogla je poslužiti još jedna važna obljetnica – dvjesto i šezdeset godina od objavljivanja prvog (i drugog) sveska Diderotove *Enciklopedije* (1751). Zapravo izlazak toga sveska stoji na početku svake rasprave o modernoj enciklopediji i enciklopedistici. A za njezin makar privremeni kraj, odnosno suvremenu referentnu točku, može se uzeti deseta godišnjica *Wikipedije* (2001), velike internetske enciklopedije koja bitno suodređuje današnje doba. U kraćoj verziji ovog rada, koja je izložena na Skupu, te tri enciklopedije uzete su kao okvir i podloga razmatranja enciklopedije kao socijalne utopije.

² Primjerice, donedavno se podcjenjivao doprinos radikalnog prosvjetitelja, liječnika i leksikografa Louisa de Jaucourta, koji je studirao teologiju u Ženevi, prirodne znanosti u Cambridgeu a medicinu u Leidenu, člana nekoliko uglednih akademija, autora izgubljenog šestosvesčanog anatomskog leksikona, prototipa modernog enciklopedista (po tome što je sve svoje vrijeme posvetio enciklopediji, ali ne i po tome što nije htio primiti nikakav honorar; čak je o svom trošku angažirao nekoliko tajnika da mu pomažu), koji je od drugog sveska, a osobito od desetog do sedamnaestog sveska, kad je i prozvan *l'esclave de l'Encyclopédie* (franc.: rob *Enciklopedije*), napisao 17 266 članaka, otprilike jednu četvrtinu svih

nja³ koji su unaprijedili enciklopedističku djelatnost i uspostavili standarde prema kojima će se ravnati svi kasniji ozbiljni enciklopedijski projekti. Podjednako je bilo važno da je ta enciklopedija bila intelektualno, znanstveno-filozofski angažirana – polazila je od ideje o slobodi i sreći pojedinca te od određene koncepcije dobrog, poželjnog društva u kojemu se sreća pojedinca može najbolje ostvariti. Zapravo njezina strukovna, enciklopedistička revolucionarnost neodvojiva je od njezine društvene revolucionarnosti.⁴

Diderotova *Enciklopedija* bila je izvor radikalne demokratske misli koja je u 1760-ima i 1770-ima proizvela »revoluciju duha« koja je, kako kaže Jonathan Israel, bila »jedna od najvećih i najodlučnijih promjena u ukupnoj povijesti čovječanstva« (Israel, 2010: 91). Skupina okupljena oko *Enciklopedije*, nazvana enciklopedisti, bila je možda najkreativnija intelektualna grupa u ljudskoj povijesti okupljena oko jednog zajedničkog projekta. *Enciklopedija* se predstavila kao izraz ljudske stvaralačke moći i težnje prema oblikovanju boljega svijeta. Bila je moćno sredstvo političke i kulturne promjene, podjednako namijenjena stjecanju znanja i buđenju političke svijesti. Iako su je samo imućniji mogli pribaviti, jeftinija izdanja i javne knjižnice učinile su je dostupnom mnogima. *Enciklopedija* nije bila samo jedna knjiga, čak ako se shvati kao »ključna knjiga prosvjetiteljske modernosti«, već »važna intervencija u uspostavu europskog civilnog društva u kojemu su slobodna rasprava, dijalog, tolerancija i pita-

članaka u *Enciklopediji*, i to iz raznih područja prirodnih i medicinskih znanosti – fiziologije, kemije, botanike i patologije, ali i nekoliko članaka iz političke povijesti, među kojima i važne članke o ropstvu i trgovini robljem.

³ Evo tek nekih enciklopedijskih inovacija. *Enciklopedija* je uključila područje rada, obrta i tehnike (njezini su informatori i suradnici bili i neki obrtnici i inženjeri). Bila je iznimno kvalitetno ilustrirana, pa će te velike ilustracijske tablice biti reprinted u XX. stoljeću. U dva dodatna sveska, pod naslovom »Table analytique et raisonnée«, uvela je opsežan indeks, koji će *Britannica* usvojiti tek u 7. izdanju (1830–42), kad će biti otisnut poseban svezak s indeksom. Sustavi referenciranja (klasifikacijska mjesta i uputnice), koji su osmišljeni kako bi ublažili slabosti abecedne organizacije, uspostavljajući međupovezanost abecediranjem raspršenih fragmenata znanja, pridonijeli su enciklopedističkoj izuzetnosti *Enciklopedije*.

⁴ Već je rad na pripremi *Enciklopedije* imao sam po sebi obilježja prave kulturne pobune. Oko nje je odmah nastala takva kreativna kritička energija, koja je stvorila velika očekivanja kulturne javnosti (prvi svezak je imao dvije tisuće pretplatnika). Zato izlazak prvih dvaju svezaka 1751. nije ostavio ravnodušnim nikoga iz kulturne i političke elite: jedni su je gorljivo hvalili i njezine ideje širili, a drugi još strastvenije osporavali, što je išlo do zabranjivanja tiskanih svezaka ili uskraćivanja dozvole za tiskanje, pa čak i do odluke Dvora 1759. da se kao heretičko djelo *Enciklopedija* spali, što je pod pritiskom pretplatnika izmijenjeno u temeljitu cenzuru dotadašnjih i zabranu tiskanja novih svezaka. Čak je Diderot, koji je na svaki način nastojao oko objavljivanja novih svezaka, pa je zbog tog osnovnog cilja i pristajao na razne kompromise, pa i smicalice (sveske je tiskao s oznakom »Neuchâtel«, kao da su objavljeni u Švicarskoj), morao biti strašno povrijeđen kad je 1764. otkrio da su izdavač André Le Breton i jedan slagar tajno uklonili oko tristo stranica spornog slobodoumnog teksta iz probnih otisaka deset svezaka. No ni to ga nije pokolebalo u dovršavanju projekta.

nja kulturnih prava postala hitna« (Featherstone, Wenn, 2006: 6–7). Bila je program društvene promjene, socijalna utopija. Što je sadržaj te utopije?

Obilježavajući u Londonu 1789. pad Bastilje, zastupnik radikalnog prosvjetiteljstva Richard Price se pita: »Zašto narodi svijeta tako strpljivo podnose despotizam? Zašto pužu pred tiranima i mire se s tim da ih se tretira kao krdo stoke?« Njegov je nedvosmisleni odgovor: zato što nemaju prosvjetiteljstvo. »Neznanje je, kaže on, izvor zatucanosti, netrpeljivosti, proganjanja i ropstva.« (navedeno prema: Israel, 2010: 27–28). Prosvjetlite čovječanstvo i ono će se osloboditi tirana i uvesti jednakost. To je ideal radikalnog prosvjetiteljstva – zajednica utemeljena na razumu, utopija urazumljenog društva. Odbacivanje postojećeg poretka kao despotskog i tiranskog, s monarhijom, plemstvom i crkvom kao njegovim potpornjima, a izrabljivanjem, ugnjetavanjem i nasiljem kao njegovom stvarnošću, te zacrtavanje novog poretka, zasnovanog na razumu i načelima slobode i jednakosti, kao i na demokraciji kao obliku vladavine. Nije slučajno da je upravo Diderot, ključni mislilac radikalnog prosvjetiteljstva i spiritus movens *Enciklopedije*, počeo ukazivati poštovanje tehnici, obrtu i zanatima u *Enciklopediji* preko dugih i detaljnih članaka koji opisuju obrtničke tehnike, a suradnici su bili obrtnici i inženjeri. Cilj je bio pokazati apsurdnost socijalne hijerarhije starog režima: zar inženjeri i obrtnici društvu nisu korisniji od aristokrata? *Enciklopedija* je polazila je od toga da je sreća ljudi u slobodi, blagostanju i stvaranju svake vrste (umjetničkom, filozofskom i znanstvenom, obrtničkom i proizvodnom). Bila je vođena idejom napretka koji donosi svjetlo razuma u svako područje života. To je bila prije svega filozofska revolucija, revolucija duha, ali i ekonomska, tehnološka, politička, medicinska i upravna, kao i pravna, moralna, obrazovna te estetska revolucija. Ponajviše zahvaljujući *Enciklopediji*, njezinom golemom utjecaju na prosvjetiteljstvo i enciklopedizam – izraženom i u nastojanju da se enciklopedijski pobije to »pogubno djelo«, kako je 1788. nazvana u prvom svesku trećega izdanja *Britanske enciklopedije* (*The Encyclopaedia Britannica or a Dictionary of Arts and Sciences*), u posveti tadašnjem britanskom monarhu Đuri III. – razdoblje prosvjetiteljstva poistovjećuje se ponekad s jednom knjigom, enciklopedijom, pa se često opisuje kao »doba enciklopedije« (Yeo, 2001: 277).

2.

Približno dva stoljeća kasnije dvojica europskih književnika – Herbert George Wells i Miroslav Krleža – na različite su načine nastavili prosvjetiteljsku enciklopedističku utopiju.

Wells je bio istaknuti liberalni socijalist i društveni reformator. Uoči rata, od 1936. do 1938, držao je predavanja i pisao eseje, koje je 1938. skupio u knjizi *Svjetski mozak: ideja stalne svjetske enciklopedije*. Wells je bio fasciniran podatkom da je Britanski muzej sačinio mikrofilmove četiri tisuće knjiga u svojoj zbirci knjiga objavlje-

nih prije 1550. Smatrao je da minijaturizacija pruža goleme mogućnosti pohranjivanja sažetaka svega znanja. Na tome je zasnovao svoju ideju »svjetskog mozga«, koji bi se sastojao u »stalnoj svjetskoj enciklopediji«. Prema Wellsu, specijalizacija je donijela velika otkrića, ali njezin napredak sve više liči na razbacane dijelove velike slagalice pa je potrebno te dijelove okupiti, povezujući eksperte iz raznih područja i uspostavljajući »novi društveni organ, novu instituciju« – »Svjetsku enciklopediju«. Wells odaje priznanje »tradiciji enciklopedija od Diderotovog herojskog napora«, ali Svjetska enciklopedija pred sobom ima drukčiji problem – ocjenu i organizaciju beskrajnog znanja. »Moderna Svjetska enciklopedija sastojala bi se od izbora, izvadaka, navoda, vrlo pažljivo skupljenih s odobrenjem vodećih autoriteta u pojedinom predmetu, pažljivo kolacioniranih i uređenih i kritički prezentiranih. To ne bi bila mješavina, nego jedna koncentracija, bistrenje i sinteza.«⁵ Taj bi projekt proizveo »učinkovit indeks svega ljudskog znanja«. Wells je Svjetsku enciklopediju smatrao osnovom šire socijalne utopije. Bila je u središtu vizije društva razuma, znanja, mira i socijalne pravde, ali je trebala biti izlaz iz tragedije u koju je svijet tada ulazio. »Vidite kako se takva jedna enciklopedijska organizacija može širiti poput živčane mreže, jednog sustava mentalne kontrole oko Zemljine kugle, spajajući sve intelektualne radnike svijeta kroz zajednički interes i zajednički medij izražavanja.« Iz nje će se znanje širiti sve dublje i šire. Učinkovito pohranjivanje i priopćavanje znanja zato je uvjet međunarodnog mira i znanstvenog napretka. Wellsova enciklopedijska utopija, koja nije bila posve imuna na izvjesne totalitarne elitističko-tehnokratske implikacije (usp. Boyd Rayward, 1999), oblikovana je uoči najstrašnijeg rata u europskoj povijesti. Nakon rata, na kraju života, 1945, Wells je objavio pesimističnu knjigu, indikativna naslova, *Um na kraju snaga*.

Nekoliko godina nakon Wellsove pesimistične knjige, Miroslav Krleža započeo je u Zagrebu svoju enciklopedijsku utopiju. Krleža je, slično Wellsu, bio socijalist, ali daleko radikalnijeg smjera, a i enciklopediji se posvetio na mnogo izravniji i potpuniji način. Osnovao je Leksikografski zavod te pokrenuo *Enciklopediju Jugoslavije* kao instrument radikalne društvene promjene, stvaranja nove socijalističke svijesti i kulture. Na prvom plenarnom sastanku svih redakcija *Enciklopedije Jugoslavije*, u Zagrebu u siječnju 1952, u referatu »O nekim problemima *Enciklopedije*«, istaknuo je da Enciklopedija treba biti »jedan od najosnovnijih preduslova« »programa koordinirane kulturno-političke djelatnosti, kojoj bi bila svrhom izgradnja jedinstvene socijalističke kulture«. Njezin je zadatak »naučna revizija mnogobrojnih mutnih pojmova i krivih vrijednosti«, razobličavanje građanske ideologije i »reakcionarne malograđanske historiografije«, te »malograđanske, nacionalističke i reakcionarne zbrke«, razjedinjujuće, konzervativne, »često puta kontrarevolucionarne sheme«. Enciklo-

⁵ Svi su navodi iz Wellsova eseja „The Brain Organization of the Modern World“, u: H. G. Wells, *World Brain: The Idea of a Permanent World Encyclopaedia* (Wells, 1994). Usporedi više o tome: Boyd Rayward, 1999: 557–573; Yeo, 2007: 59–62.

pedija je »kompas za duhovnu navigaciju« da se »ne luta po arhipelazima romantičnih iluzija«, njezin je cilj izgradnja nove kulturne svijesti, oslobođenje od konzervativnog i filistarskog balasta, ali i otkrivanje onih snaga »na našem reljefu« koje pokazuju snažnu težnju Južnih Slavena za ostvarenjem samobitnosti na prostoru gdje se sučeljavaju interesi velikih sila, od sukoba Bizanta i Zapada do modernih sukoba. Za Krležu, to su snage koje pokazuju da su Južni Slaveni odavno postojali kao vrijedan dio europske kulture. Takvi su hrvatski latinisti, koji su, prema Krleži, bili »inicijatori veoma važnih zamisli ili pokreta, otkrića ili naučnih i umjetničkih ostvarenja i teorija« (usp. Krleža, 1966: 200; Krleža, 1967: 227).

Enciklopedija Jugoslavije bila je ideološki orijentiran projekt, projekt specifičnog tipa južnoslavenstva, zasnovan na marksističkom socijalizmu i Titovoj nacionalnoj i međunarodnoj politici. I upravo time što bi bila socijalistička i marksistička, ona je, prema Krleži, znanstvena. Ili, kako Krleža iznosi, »U jednu riječ: ova naša Enciklopedija bit će socijalistička, a kao takva naučno egzaktna« (Krleža, 1967: 234). I u predgovoru 1. izdanju iz 1955. i u predgovoru 2. izdanju iz 1980. jasno se iznosi takva zamisao. *Enciklopedija Jugoslavije* treba pripomoći jačanju zajedništva i ravnopravnosti jugoslavenskih naroda na načelima i politici Komunističke partije na čelu s Josipom Brozom - Titom. Time što je utemeljena marksistički, dakle znanstveno, smatrala se pogodnim sredstvom za ostvarivanje utopijskog projekta nove zajednice. To je bilo njezino polazište i njezina granica.

Osnivanje Leksikografskoga zavoda, te osobito pokretanje *Enciklopedije Jugoslavije*, bio je, kako je to primijetio Stanko Lasić, u ondašnjim prilikama izniman pothvat po tome što je išao protiv dominantnog mentaliteta, ako ne i protiv naslijeđene ideološke sheme, te je »vrlo ozbiljno relativizirao vlast koja ju je pokrenula« (Lasić, 1982: 383). Taj je projekt nastojao pomiriti hrvatski kulturni identitet s jugoslavenskim federalizmom te je bio važan za hrvatski nacionalni identitet i rastvaranje »vidovdanskog jugoslavenstva«. Angažiranjem golemog intelektualnog potencijala Krleža je pokazao širinu i toleranciju, naizgled nespojivu s njegovim ideološkim stajalištem. Istodobno, Krležina temeljna ideološka matrica ograničavala je domašaje njegove *Enciklopedije* i cijelog njegova enciklopedističkog pothvata. Iz njegove rane zanesenosti Lenjinovim revolucionarnim mišljenjem i političkom djelatnošću proizišlo je shvaćanje građanskog društva kao društva stalne krize, a građanske demokracije kao oblika diktature buržoazije. Jedini je izlaz vidio u pobjedi revolucionarnog socijalizma. Ta je stajališta učvrstilo suočavanje sa stvarnošću Kraljevine SHS (Jugoslavije), sa svim njezinim autoritarizmom, autoritarizmom, korupcijom, primitivizmom i karikaturnim balkanskim oblicima parlamentarizma. Zato je u Komunističkoj partiji i Josipu Brozu vidio jedinu snagu koja može promijeniti katastrofalne prilike. Ipak, kao otvoren duh i slobodouman pisac, često u sukobu sa staljinističkim dogmatizmom, više je nego itko drugi vidio pogubnost staljinizma, pa je na vrhuncu ideološkog obračuna sa staljinizmom 1952–53. napravio znatan odmak od boljševič-

kog socijalizma, pokazujući da socijalizam treba usvojiti već stečena građanska prava i slobode, jer bez njih nije ostvariv (Krlježa, 1953), ali za njega izlaz nikad nije bio u građanskom parlamentarizmu i višestranačkom sustavu. Vjerovao je u Titov »jugoslavenski put«, u njegovu formulu samoupravnog socijalizma, nacionalne ravnopravnosti i svjetskog mira. Pri tome socijalizam nije shvaćao kao etičko-politički ideal, nego kao znanstveno utemeljen projekt koji treba provesti u svim područjima života. Znanstvena egzaktnost socijalizma dolazi otud što se on temelji na spoznatim zakonima razvoja društva, što je njegova znanstvena osnova marksizam, ili u Krlježinoj terminologiji historijsko-materijalistička paradigma. Otuda je Krlježa mogao suvereno govoriti o znanstvenosti, objektivnosti i istinitosti enciklopedija, o tome da će *Enciklopedija Jugoslavije* biti »naučno egzaktna«, donijeti objektivan i istinit prikaz stvarnosti, »egzaktnu ekspertizu povijesne stvarnosti«, samim tim što je socijalistička i historijsko-materijalistička.

Iako *Enciklopedija Jugoslavije*, a dijelom i *Opća enciklopedija*, nose ovaj ideološki pečat, u njima je sabran golem enciklopedistički rad, koji sadrži obilježja otvorene i pluralističke strukture, koja je često izazivala i Krlježinu ideološku ljutnju (usp. Ravlić, 2001: 35–43). I to je Krlježina zasluga, točnije ona je vezana za otvoreni i kritički karakter Krlježina pristupa problemima, njegova pisanja i uređivanja Enciklopedije, koji izmiču dogmatizmu i ideološkom redukcionizmu, pa i vlastitome. Pokretanjem velikih enciklopedijskih projekata i angažiranjem vrhunskih intelektualaca, od kojih su mnogi bili nepoćudni vlastima, Krlježa je u Leksikografskom zavodu i oko njega okupio golemi intelektualni potencijal na principima kompetentnosti i tolerancije, što je postalo trajnim odrednicama Zavoda. Ukupno uzevši, taj sljedbenik diderotovske vizije enciklopedizma na našim je prostorima stvorio enciklopedističko djelo trajne vrijednosti koje nadilazi svoja ideološka, utopijska polazišta.

3.

Nakon svega, ostaje nam da se zapitamo: koliko je ideal humanističkog univerzalizma i radikalne demokracije, kojim je nošena francuska Enciklopedija i kasniji enciklopedijski projekti na njezinu tragu, kakav je i Krlježin velik enciklopedijski projekt, danas primjeren i ostvariv? Koliko je zamisao enciklopedije kakvu su imali radikalni prosvjetitelji plodna utopija, a koliko mit? Može li nas ona potaknuti na nešto više od ironijsko-nostalgичnog odnosa, kakav imamo prema Pamukovom junaku Selahattinu (iz romana *Tiha kuća*), koji je vjerovao da će svojom enciklopedijom, sastavljanju koje je posvetio cijeli život i potrošio sav svoj i ženin imetak, preporučiti Osmansko Carstvo i cijeli Istok.⁶ Koliko enciklopedije danas mogu biti utopijski projekti? Je li danas još uopće moguća enciklopedija kao utopija?

⁶ Taj liječnik i politički prognanik, koji se u svom donkihотовskom pothvatu prestao baviti svojom profesijom, najavljuje rousseauovskom patetikom svojoj zgranutoj tradicionalističkoj supruzi:

Odgovor bi bio jednostavan da se 2001. nije pojavila *Wikipedija*, slobodna internetska enciklopedija koju pišu svi koji to žele, dostupna je svima, slobodno se umnaža i distribuira, na njoj nema komercijalnog oglašavanja, a vodi je neprofitna zaklada Wikimedija. Projekt započet 2001.⁷ dobio je nevjerojatne razmjere. Već tijekom 2001. pokrenute su brojne neengleske *Wikipedije*, prvo njemačka, gotovo istodobno katalonska, potom japanska i francuska itd., kasnije i hrvatska, danas više od dvjesto. Godinu dana nakon pokretanja, u siječnju 2002, 90% svih Wikipedijinih članaka bilo je na engleskom, a 2007. godine 75% svih članaka nije bilo na engleskom jeziku. U travnju 2011. broj članaka na engleskoj *Wikipediji* dosegao je 3,6 milijuna, a ukupan broj članaka na svim ostalim jezicima iznosio je 19,7 milijuna.

Uspjeh *Wikipedije* može se razumjeti samo u kontekstu suvremene znanstveno-tehnološke revolucije, u kontekstu promjena koje je izazvala i mogućnosti koje je otvorila. Mogućnosti koje je Wells tek mogao naslutiti i zamišljati postale su dostupnije izbijanjem informatičke revolucije u zadnjoj četvrtini XX. stoljeća, osobito pojavom i širenjem interneta u 1990-ima. S tim promjenama pitanje više nije samo je li moguća doista svjetska enciklopedija, zamišljena u Wellsovoj ili nekoj drugoj suvremenoj utopijskoj verziji, nego još više što se zbiva s enciklopedistikom i enciklopedijama, kakva ih budućnost očekuje u 21. stoljeću? Razvoj informacijske tehnologije omogućuje posve nove sustave pohranjivanja i distribuiranja informacija. Opseg i pohranjivanje znanja enormno su uvećani, gotovo da nema granica digitalizacije – baze podataka, hiperlinkovi, pretraživači. Stvorena je mogućnost prekoračenja granica tradicionalnih enciklopedija i iskorištavanja enciklopedijske forme za sažimanje i organiziranje enormno naraslog znanja.⁸ Internet je otvorio novu utopijsku viziju

»Poput Robinsona, prokletstvo zvano društvo ostavili smo u Istanbulu i onamo ćemo se vratiti samo onoga dana kad svojom enciklopedijom budem protresao cijeli Istok!« (Pamuk, 2008: 213).

⁷ *Wikipedija* je zapravo započela nešto ranije. Njezina pretpovijest počela je u ožujku 2000. kao *Nupedija*, zajednički projekt Jimmyja Walesa i njegove tvrtke Bomis kao financijera i glavnog urednika Larryja Sanger, internetska enciklopedija koju bi pisali eksperti volonteri, članci bi se recenzirali i uređivali prema strogim akademskim i profesionalnim standardima te bili besplatno dostupni korisnicima. Projekt je sporo napredovao – samo 12 članaka u prvoj godini. U siječnju 2001. Sanger uvodi koncept i tehnologiju (kolaborativni softver) wiki kako bi ubrzao rad na *Nupediji*. Većina *Nupedijinih* eksperata nije htjela imati ništa s tim projektom, jer se plašila da miješanje amaterskog sadržaja s profesionalno istraženim i urednim materijalom može narušiti integritet *Nupedije* i razoriti kredibilitet enciklopedije, pa je on počeo samostalan život, na odvojenoj domeni wikipedia.com. Za razliku od Sanger, koji je *Wikipediju* vidio sredstvom za razvoj *Nupedije*, Wales je odmah uočio njezin potencijal za ostvarenje velikog sna – slobodne enciklopedije u kojoj svatko može sudjelovati i koja nema komercijalni karakter (u kojoj nema komercijalnog oglašavanja). Kako bi ostvario taj san, Wales 2002. prekida s Bomisom i 2003. osniva neprofitnu zakladu Wikimedia (vidi o tome: Sanger: 2005).

⁸ Mike Featherstone, direktor Centra za teoriju, kulturu i društvo i urednik istoimenog časopisa, pokrenuo je početkom 2000-ih velik globalni višejezični Projekt nove enciklopedije (New Encyclopaedia Project – NEP) koji je uključio veliku mrežu znanstvenika iz brojnih zemalja; 2006. objavljen je prvi svezak, *Problematiziranje globalnog znanja* (Problematizing Global Knowledge, specijalni broj časopisa *Theory, Culture and Society*, broj 2–3, 2006), a pred izlaskom je drugi svezak, *Megagradovi*. NEP je kre-

enciklopedizma, potpunog znanja koje je univerzalno dostupno. S tim je povezan i proces koji je utjecao na karakter *Wikipedije*: ekonomski i društveni proces globalizacije, koji sve pojedince, narode i zemlje uvlači u jedan kozmopolis, jedan globalni grad, dovoljno jedinstven i jednoobrazan da bi jednom mogao postati globalnim selom, a još ne toliko da ne bi ostalo prostora za razlike i proturječja. Istina, integracija ekonomije napreduje prema stvaranju jedinstvenih svjetskih procedura i prema jednom gospodarski sve ujedinjenijem svijetu. No povećane su društvene nejednakosti, oslabljene su, a ponegdje i razorene, socijalne veze među pojedincima te smanjen politički utjecaj institucionalne politike, a značajno je poraslo nepovjerenje prema političkim institucijama i institucionalnim autoritetima, političko otuđenje i apatija. Fragmentacija i individualizacija društva dovela je do gubljenja osjećaja za javni interes i javno dobro i do znatnog slabljenja svih kolektivnih vrijednosti i ideologija te je poduprla prevlast neoliberalne ideologije slobodnog tržišta i slobodnog pojedinca (libertarijanstva). To je istodobno izazvalo kulturnu nestabilnost i sukobe. Globalizacijskim kulturnim ujednačavanjem postojeće kulturne razlike postaju vidljive, a time još više izložene razotkrivanju i pokušajima zatiranja, što izaziva nove sukobe i fragmentacije.

Enciklopedistika je na specifičan način uvučena u te procese. Nastavljena je politizacija enciklopedističkih djela, ali iz različitih ideoloških perspektiva. Tradicionalna shvaćanja nacionalne kulture izgledaju neadekvatno u svjetlu ideologije feminizma ili politike identiteta modernih multikulturalnih društava, pa je klasična nacionalna enciklopedija, konzervativna i romantičarska, izložena oštrim prigovorima. No ni liberalniji ili radikalniji pristupi enciklopediji nisu lišeni osporavanja. Stare se konceptijske opreke univerzalnog i nacionalnog obnavljaju u novom obliku.

To su tek neka obilježja konteksta u kojemu je nastala i razvija se *Wikipedija*. Pritom za našu je temu zanimljiva tek jedna njezina, dosad zanemarena, strana.

Wikipedija se može razumjeti kao realna socijalna utopija. Za njezina osnivača Jimmyja Walesa cilj je projekta, i vlastiti »životni cilj«: »načiniti i distribuirati slobodnu enciklopediju najviše moguće kvalitete svakom pojedincu na planetu na njegovom jeziku« (Cohen, 2008). Njegov i *Wikipedijin* slogan je »slobodna enciklopedija koju svatko može uređivati«. Suosnivač *Wikipedije*, Larry Sanger, u svojim memoarima priznaje: »ideja otvorene, kolaborativne enciklopedije, otvorene za doprinos običnih ljudi, u cjelini je Jimmyjeva, a ne moja« (Sanger, 2005). U osobnim apelima

nuo od ideje da »enciklopedijska forma sa svojom sposobnošću indeksiranja i sažimanja velike količine građe pruža strategiju za organiziranje građe«, da su enciklopedije »važan resurs za javno obrazovanje sa svojim kratkim opisima, pristupačnim stilom i sustavom indeksiranja«, da su one »važna orijentacija i mapirajuće naprave u doba ekspanzirajućeg znanja i informacijske prekrčnosti«, pa zato trebamo »promisliti enciklopedijsku formu i ispitati mogućnosti uspostave novih načina pristupa znanju i povećanju kreativne uključenosti ljudi u istraživački i obrazovni proces«.

i intervjuima Wales poziva sve da sudjeluju u snu koji će »svijet učiniti boljim mjestom«, da »sudjeluju u našem snu jedne slobodne enciklopedije za svakog pojedinca na planetu« (Wales, 2005). »Zamislite svijet«, kaže on, »u kojemu svaki pojedinac na planetu ima slobodan dostup sumi svega ljudskog znanja. To je ono što mi činimo« (Wales, 2004). Doima se paradoksalnim da Walesova i wikipedijska enciklopedijska utopija spaja radikalno-prosvjetiteljske, demokratske ideje o moći običnih ljudi i zajedničkom upravljanju svih uključenih s libertarijanskim i krajnje individualističkim idejama potpune slobode i neovisnosti anonimnih autora. Na tom je spoju izgrađena wikipedijska zajednica.

Temeljeći se na ljudskoj želji za znanjem, *Wikipedija* je demokratizirala pristup znanju i transformirala enciklopedističku djelatnost. Utjecala je na profesionalne enciklopedije – ubrzanje rada, veću otvorenost prema popularnoj kulturi te promjene u odnosu s korisnicima (npr. *Encyclopedia Britannica* je u internetskom izdanju uvela mogućnost da korisnik po utvrđenoj proceduri dopuni ili ispravi neki članak, a ako je doprinos korisnika toliko vrijedan, može ga se navesti kao koautora članka).

No pojava i etabliranje *Wikipedije* otvorilo je jedno važno pitanje: koliko je u silnom napredovanju, zapravo pravoj eksploziji znanja, enciklopedijska vizija uopće ostvariva? Je li više moguće obuhvatiti znanje u nekom smislenom obliku? Jesmo li osuđeni tek na beskrajnu otvorenost wikipedijskoga enciklopedizma u kojemu se zbog jednog prevažnog dobra – demokratskog uključivanja, potpunim dokidanjem hijerarhija i autoriteta potkopava drugo, jednako važno dobro – provjereno i pouzdano znanje, koje nastaje pomnim ispitivanjem zasnovanim na autoritetu znanja i povjerenju korisnika u znanje i znalce? Kad se u *Wikipediji* zajedno nađu površno i nepouzdanost s provjerenim i pouzdanom, zar i provjereno znanje neće izgubiti onu važnost koju bi moglo i trebalo imati? Zar suosnivač *Wikipedije*, Larry Sanger nije zbog toga 2002. napustio projekt te 2006. osnovao *Citizendium*,⁹ ne napuštajući ideju sudjelovanja svih i znanja dostupnog svima, ali uvodeći »obzirni nadzor eksperata« kao lijek za slabosti *Wikipedije*?¹⁰ Ili je to mala i tek kratkotrajna cijena za veliko dobro

⁹ No ta enciklopedija nije još opsegom dosegla razmjere koji bi je učinili iole ozbiljnijim konkurentom *Wikipediji* (potkraj listopada 2011. imala je 15 991 napisani članak i samo 156 članaka koje su odobrili eksperti).

¹⁰ Neka suvremena kritička razmatranja prikazuju *Wikipediju* kao proizvod populističke ideologije koja počiva na ideji o »mudrosti masa« u obliku internetskog egalitarizma i kulta plemenitih amatera (usp. Keen, 2007). Istraživanja *Wikipedije* pokazuju neke njezine nedostatke: krajnja volatilitnost i promjenjivost, socijalno-interesna određenost a ne vrijednosna neutralnost, prevlast popularne kulture, te krajnja reduciranost obrade nekih područja (usp. primjerice istraživanje Cindy Royal, Deepine Kapila, 2009: 138–148). *Wikipedija* je socijalni proizvod svojih korisnika, ona izražava njihova stajališta, vrijednosti i interese, a to znači i korporacijske, stranačke i slične interese koji ne moraju biti u skladu s javnim interesom. Uz to ide i njezina ograničenost i nepouzdanost u mnogim područjima (npr. pravo, medicina, pa čak i povijest). Andrew Keen navodi odluku Odjela za povijest Middlebury Collegea iz veljače 2007. da zabrani studentima citiranje *Wikipedije* kao izvora u studentskim radovima.

demokratizacije znanja koja može donijeti učinke o kojima su govorili radikalni prosvjetitelji, naime potaknuti demokratsku transformaciju i napredak društva? Koliko je ta dva načela danas moguće pomiriti? Koliko je moguće ispuniti prosvjetiteljski ideal vladavine razuma koja pripada svima i koju svatko može provoditi? Ili će wiki-pedijski i slični globalni internetski projekti biti tek plamičci bez trajnijega traga, samo trenutak prije konsolidacije informacijske hegemonije i potpune ekonomske (korporacijske) i državne (imperijalne) kontrole interneta. A možda će budućnost dati za pravo Wellsu i njegovoj prosvjetiteljskoj, ali više elitističko-tehnokratskoj viziji razvoja enciklopedije i enciklopedistike.

4.

U najvećem dijelu svoje povijesti enciklopedije su bile djela učenih za učene, intelektualaca za intelektualce, gospode za gospodu. No od XVIII. stoljeća enciklopedije su sve više kolektivna djela, iza kojih stoji zajednica autora (književna republika), a sve veću ulogu u njihovu nastajanju imaju njezini čitatelji (barem kao pretplatnici i kupci, ali i kao aktivni sugovornici), koji nisu homogena skupina, ni po socijalnom statusu ni po obrazovanju. Otud se enciklopedija od polovice XIX. stoljeća ponekad shvaćala kao djelo zajednice autora, namijenjeno odgoju zajednice demokratskih građana. No s prevlašću pozitivizma u XX. stoljeću¹¹ ta zamisao postaje iluzija ili mit. Prosvjetiteljski ideal književne republike transformirao se u profesionalnu republiku znanja u kojoj nema prostora za amatere. Ipak, unatoč svemu, to je još plodan mit po tome što pomaže da se »zadrži pojam enciklopedije kao privlačnog živog organizma, a ne tek inertne baze podataka« (France, 1998: 73). Nove informacijske tehnologije otvorile su mogućnost da se prosvjetiteljski ideal enciklopedije ostvari kroz demokratizaciju pristupa znanju i sudjelovanja u njegovu stvaranju. Profesionalna republika znanja sve je otvorenija amatere u najboljem smislu riječi, zaljubljenicima znanja, pa »otvoreni pristup« znanju djeluje na mnogim područjima: besplatni pristup člancima, časopisima, bazama podataka te otvorenim amaterskim pothvatima kao što je *Wikipedia* (usp. Darnton, 2009). Unatoč velikim slabostima, od kojih su vandalizmi (namjerno zlobno unošenje pogrešnih sadržaja), o kojima se najviše piše, zapravo najmanji problem, *Wikipedia* je prosvjetiteljski ideal enciklopedije učinila realnim te promijenila enciklopedističku republiku. Ali ona ispunjava samo dio prosvjetiteljske utopije. A drugi dio, Krležin »kompas za duhovnu navigaciju«, enciklopedija može

¹¹ Već od kraja XIX. stoljeća pozitivizam će postati dominantna teorijsko-metodološka osnova enciklopedijske proizvodnje, kako u smislu pristupa znanju tako i u smislu njegove organizacije i prezentacije. Pozitivističko opisivanje činjenica iz različitih područja prepoznato je kao objektivni, vrijednosno neutralni enciklopedijski stil koji ima univerzalnu valjanost, a pozitivistički orijentirane enciklopedije kao model suvremene enciklopedije. Takvom se metodološkom standardizacijom barem djelomice može objasniti prihvaćenost enciklopedijskog organiziranja znanja i enciklopedija kao intelektualnih projekata te značajan rast i širenje enciklopedijske proizvodnje.

dati samo kao korpus usustavljenog i pouzdanog znanja koje stvaraju vrhunski autoriteti, a i manje upućeni autori, ali pod nadzorom eksperata. I to je realna enciklopedistička utopija. U kulturi spektakla, u kojoj nestaje povjerenje u svaki autoritet i svako znanje koji nisu pretvoreni u spektakl, smanjuju se izgledi da ta utopija bude poželjna i ostvariva.

LITERATURA

- Boyd Rayward, W.:** »H. G. Wells's Idea of World Brain: A Critical Reassessment«, *Journal of the American Society for Information Science*, Vol. 50, 1999: 557–573.
- Cohen, N.:** »Open-Source Troubles in Wiki World«, *New York Times*, 17. 3. 2008 (dostupno na: <http://www.nytimes.com/2008/03/17/technology/17wikipedia.html?em&ex=1205899200&en=d6bb01e811e055d8&ei=5087%0A>; preuzeto 27. IX. 2011).
- Darnton, R.:** *The Great Cat Massacre and Other Episodes in French Cultural History*, Basic Books, New York, 1984.
- Darnton, R.:** »Google & the Future of Books«, *New York Review of Books*, 12. II. 2009 (dostupno na: <http://www.nybooks.com/articles/archives/2009/feb/12/google-the-future-of-books>; preuzeto 15. VII. 2010).
- Featherstone, M., Venn, C.:** »Problematizing Global Knowledge and New Encyclopaedia Project: An Introduction«, *Theory, Culture and Society*, special issue on problematizing global knowledge, Vol. 23, No. 2–3, 2006: 1–20.
- France, P.:** »The Encyclopedia as Organism«, *The European Legacy*, Vol. 3, No. 3, 1998: 62–75.
- Israel, J.:** *A Revolution of the Mind. Radical Enlightenment and the Intellectual Origins of Modern Democracy*, Princeton University Press, Princeton, 2010.
- Keen, A.:** *The Cult of Amateur: How Today's Internet is Killing Our Culture*, Doubleday, New York, 2007.
- Krleža, M.:** »Kako stoje stvari«, predavanje u Domu Jugoslavenske narodne armije u Zagrebu 17. XII. 1952, Zora, Zagreb, 1953.
- Krleža, M.:** »O nekim problemima Enciklopedije«, Eseji V, *Sabrana djela*, Zagreb, 1966.
- Krleža, M.:** »Referat na Plenumu Centralne redakcije Enciklopedije Jugoslavije 12. VI. 1952«, Eseji VI, *Sabrana djela*, Zagreb, 1967.
- Lasić, S.:** *Krleža. Kronologija života i rada*, Liber, Zagreb, 1982.
- Neurath, O.:** »Unified Science and Encyclopaedic Integration«, u: O. Neurath (ur.), *International Encyclopedia of Unified Science*, University of Chicago Press, Chicago, Vol. I., 1938.
- Pamuk, O.:** *Tiha kuća*, Vuković & Runjić, Zagreb, 2008.
- Ravlić, S.:** »Leksikografski zavod, Krleža i društvene znanosti«, *Radovi Leksikografskog zavoda Miroslav Krleža*, knjiga 10, 2001: 35–43.
- Royal, C., Kapila, D.:** »What's on Wikipedia and What's Not?«, *Social Science Computer Review*, Vol. 27, No. 1, 2009: 138–148.
- Sanger, L.:** »The Early History of Nupedia and Wikipedia: A Memoir«, *Slashdot*, April 2005 (dostupno na: <http://features.slashdot.org/article.pl?sid=05/04/18/1644213>; preuzeto 25. IX. 2011).
- Wales, J.:** »Interview«, *Slashdot*, 28. 7. 2004 (dostupno na: <http://slashdot.org/story/04/07/28/1351230/wikipedia-founder-jimmy-wales-responds>; preuzeto 15. X. 2011).
- Wales, J.:** »A personal appeal from Jimmy Wales«, 31. XII. 2005 (dostupno na: <http://jimmywales.com/2005/12>; preuzeto 5. X. 2011).

Wells, H. G.: *World Brain: The Idea of a World Permanent Encyclopaedia*, Adamantine Press, London, 1994.

Wright, E. O.: *Envisioning Real Utopias*, Verso, London, 2010.

Yeo, R.: *Encyclopaedic Vision: Scientific Dictionaries and Enlightenment Culture*, Cambridge University Press, Cambridge, 2001.

Yeo, R.: »Lost Encyclopedias: Before and After the Enlightenment«, *Book History*, Vol. 10, 2007: 47–68.

ENCYCLOPAEDIA AS A SOCIAL UTOPIA

Slaven Ravlić

Faculty of Law of the University of Zagreb
Miroslav Krleža Institute of Lexicography

SUMMARY: This paper considers the encyclopaedia as a social utopia by analyzing some great encyclopaedic projects that have greatly influenced the history of encyclopaedic studies of the world and of Croatia. First we analyze the French *Encyclopédie* as the encyclopaedia that marked the great encyclopaedic revolution of the 18th century, but also as a work that was a realistic social utopia, a programme of social change based on the idea of a reasoned society of personal freedom and political equality, and as such was the main source of radical democratic thought that, in the second half of the 18th century, brought about the »revolution of the spirit«, one of the greatest changes in the entire history of humanity, that was not only a philosophical revolution, but also an economical, technological, political and administrative, as well as a moral, legal, educational and aesthetic revolution. Then we analyze two encyclopaedic social utopias of the 20th century: H. G. Wells' project of a permanent World Encyclopaedia and Miroslav Krleža's *Encyclopaedia of Yugoslavia*, which was understood as an instrument of radical social change and the creation of a new socialist consciousness and culture. At the end we consider the utopian character of *Wikipedia* as the great encyclopaedia of our time.

Keywords: *encyclopaedia, social utopia, social change*